

*Синчук С. М.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ СІМ'Ї У ПРАВОВІДНОСИНАХ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. Досліджено ознаки правосуб'єктності сім'ї та її членів у правовідносинах соціального забезпечення.

Ключові слова: соціальне забезпечення, правосуб'єктність, сім'я, члени сім'ї, соціальний ризик, правовідносини, соціально-правоможний суб'єкт.

Постановка проблеми. Однією із дискусійних в теорії суб'єктів правовідносин соціального забезпечення є проблема визнання (чи невизнання) сім'ї суб'єктом галузевих правовідносин. І не дивлячись на чималу активність вчених задекларувати власну позицію з окресленої проблеми, у доктрині вітчизняного права соціального забезпечення все ще не сформувалось єдиного висновку. Здебільшого наукова полеміка ведеться з питання: сім'я як цілісний суб'єкт є правомочною у галузевих правовідносинах, чи лише окремі її члени. Одночасно зроблено спроби сформулювати визначення сім'ї у праві соціального забезпечення, визначити її правосуб'єктність.

Метою статті є обґрунтувати авторське бачення вирішення галузевої дискусії про сім'ю як колективний суб'єкт правовідносин соціального забезпечення та дослідити ознаки її правосуб'єктності як передумови цих правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши та узагальнивши наукові позиції широкого кола вчених, вважаємо, що теоретичні авторські обґрунтування суб'єкта, що має право на соціальне забезпечення – сім'ї чи членів сім'ї, залежать від виду галузевих правовідносин та їх складу, як об'єкта дослідження.

Одна група науковців обстоює тезу, що саме сім'я як колективний суб'єкт бере участь у правовідносинах соціального забезпечення. Свого часу аргументи, які в подальшому стали основою для фахових досліджень, навів Є. Астрахан [1, с. 153]. Прихильниками зазначеної концепції були вчені радянського періоду розвитку теорії права соціального забезпечення В. Андрєєв, А. Зайкін, Е. Чернишова. В користь такого розуміння колективного суб'єкта правовідносин соціального забезпечення зустрічаємо доводи у працях Н. Болотіної, М. Бойка, Т. Гусєвої, О. Іваночко, О. Кульчицької, Л. Кулачок, М. Неваліного, І. Сироти, А. Слюсара, Б. Сташківа, І. Чистякової, В. Шайхатдинова.

Варто зазначити, що, досліджуючи поняття сім'ї, вчені теоретично опираються на положення Сімейного кодексу України (ст. 3): 1) її утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; 2) подружжя вважають сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає [2].

Коментуючи нормативно-правові положення, І.В. Жилінкова уточнює, що законодавчі ознаки сім'ї можуть бути характерні як у сукупності, так і окремо [3].

Поняття сім'ї як суб'єкта права соціального забезпечення запропонувала О.І. Кульчицька. За висновком вченої, це – декілька осіб (чи одинока особа), які об'єднані правами та обов'язками щодо взаємного утримання і (або) спільним проживанням чи побутом на підставах, не заборонених законом, та, у визначених законодавством випадках, мають право на соціальне забезпечення [4, с. 170]. Власну дефініцію сім'ї запропонувала Т.С. Гусєва. Це – сукупність осіб, пов'язаних шлюбом, родинними зв'язками, прийняттям дітей на виховання, чи тих, що спільно проживають та ведуть спільне господарство [5, с. 25].

М.В. Філіпова, обґрунтовуючи саме сім'ю суб'єктом допомогивих правовідносин соціального забезпечення, наголошує, що право на таку допомогу виникає лише за умови виховання дитини в сім'ї, а соціальні кошти, які отримує сім'я, є власністю сім'ї, а не дитини [6, с. 55].

Сім'я є суб'єктом права на конкретний вид соціального забезпечення відповідно до законів України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» [7], «Про охорону дитинства» [8], «Про соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [9] та низки підзаконних нормативно-правових актів [10].

Вітчизняне законодавство містить легалізовані дефініції сім'ї як суб'єкта правовідносин конкретного виду. До того ж, в одних випадках у визначеннях є вказівка на соціальний ризик, з настанням якого сім'я матиме можливість реалізувати право на соціальне забезпечення. Для прикладу, малозабезпеченою вважатиметься сім'я, в якій з поважних або незалежних від неї причин середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї [9, ст. 1]. Натомість в інших нормативних положеннях передбачено умову, за якої сім'я матиме можливість набути статусу суб'єкта права на соціальне забезпечення. Наприклад: сім'я з дітьми – поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку чи піклування [7]; багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років [8]; прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання [8]; неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей) [8].

У галузевій доктрині вагоме місце займають і наукові висновки щодо відсутності правових підстав вважати сім'ю цілісним суб'єктом права на соціальне забезпечення. З ґрун-

товною критикою концепції про сім'ю – суб'єкта права соціального забезпечення свого часу виступила Р.І. Іванова, вважаючи, що правоможним суб'єктом є окремі члени сім'ї [11]. Такі висновки вченої були виправданими, адже сформулювалися щодо правовідносин пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника. Згодом з'явилися допомогі правовідносини соціального забезпечення членів сім'ї померлого від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання годувальника, які лише підсилили концепцію, що суб'єктом – одержувачем є члени сім'ї.

В сучасній фаховій літературі концепцію правоможності членів сім'ї у сфері соціального забезпечення відстоюють В.В. Андрійв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, О.М. Пономаренко, О.С. Прийменко, Ю.О. Сердюк, С.М. Сивак, О.М. Ярошенко. Так, О.М. Пономаренко доводить, що навіть у тих випадках, коли в законодавстві зустрічаються конструкції «сім'я має право», «сім'я зобов'язана», права і обов'язки виникають у конкретних членів сім'ї, які і є суб'єктами галузевих правовідносин [12, с. 11].

Поняття «член сім'ї», без сумніву, є похідним від цілісного утворення – сім'я. Ознаки члена сім'ї сформульовані у рішенні Конституційного Суду України від 3 червня 1999 року № 5-рп/99 у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» [13]. Згідно із ним членами сім'ї вважаються особи, які перебувають між собою у правовідносинах, природа яких визначається кривними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; постійним спільним проживанням; веденням спільного господарства. Такі ознаки застосовуються диференційовано у кожному конкретному визначенні членів сім'ї.

Перелік членів сім'ї, на яких поширюється той чи інший вид соціального забезпечення, встановлювався і в Законах України «Про Державний бюджет (на конкретний рік). Так, положеннями Закону України «Про Державний бюджет на 2009 р.» передбачено перелік членів сім'ї особи, яка відповідно до законодавства має право на соціальні пільги. Такими є: дружина (чоловік), їхні неповнолітні діти (до 18 років); неодружені повнолітні діти, які визнані інвалідами з дитинства I та II групи або інвалідами I групи; особа, яка проживає разом з інвалідом війни I групи та доглядає за ним за умови, що інвалід війни не перебуває у шлюбі; непрацездатні батьки; особа, яка знаходиться під опікою або піклуванням громадянина, що має право на пільги, та проживає разом з ним [14, ст. 65].

Статті, в яких формулюються особливості галузевої правосуб'єктності членів сім'ї, містяться в законах України: Основах законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [15, ст. 3]; «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст.ст. 36, 57) [16] та «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності» (ст. 33) [17].

Відповідно до ч. 7 ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. [17] суб'єктами одноразової допомоги у разі смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку або професійного захворювання є сім'я (у розмірі не менше за п'ятирічну заробітну плату потерпілого) та члени сім'ї (не меншим за однорічний заробіток потерпілого на кожну особу, яка перебувала на його утриманні).

Узагальнивши наукові аргументи та положення законодавства про предмет задекларованої полеміки, вважаємо, що

в сучасних умовах є всі правові передумови для визнання правосуб'єктними у правовідносинах соціального забезпечення як сім'ю в цілому, так і окремих її членів.

Сім'я як цілісний колективний суб'єкт в змозі реалізувати право на соціальне забезпечення, якщо наслідки соціального ризику є спільними для всіх її членів, а відтак вид соціально-забезпечувального надання призначається та здійснюється щодо всіх членів сім'ї одночасно. Вона набуває статусу соціально-правоможного суб'єкта і у тому випадку, коли соціального ризику зазнав один із її членів, однак наслідки є вагомими для всієї сім'ї та породжують спільну соціальну потребу.

Важливим у цьому контексті є ознаки галузевої правосуб'єктності сім'ї.

За висновками О.О. Іваночко, особливість правосуб'єктності сім'ї у соціально-забезпечувальних правовідносинах соціального обслуговування визначають: потреба від ризику, неможливість подолання наслідку шляхом індивідуального обслуговування та спільне користування отриманим благом усіма членами сім'ї [18].

Правоздатною у сфері соціального забезпечення сім'я є з моменту реєстрації факту її утворення (шляхом укладення шлюбу, усиновлення тощо). Відповідно до приписів Сімейного кодексу України підставами утворення сім'ї є: шлюб, кривне чи інше споріднення, усиновлення, а також інші підстави, не заборонені законом. (ст. 3) [2]. Галузева дієздатність сім'ї виникає з моменту настання обставини соціального ризику, яка зумовлює реалізацію права на соціальне забезпечення.

В законодавстві України про соціальне забезпечення часто встановлюються і додаткові умови, за яких сім'я може реалізувати галузеву правосуб'єктність. Так, відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» такими умовами є: відсутність додаткових джерел для існування; невчинення протягом 12 місяців перед зверненням за наданням державної соціальної допомоги покупку, яка на час звернення перевищує 10-кратну величину прожиткового мінімуму для сім'ї і т.д. (див. ст. 7 вказаного Закону України)

Сім'я є соціально-правоможним суб'єктом у правовідносинах соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей, забезпечення притулком у соціальних гуртожитках; забезпечення інвалідів автомобілями; надання соціальної допомоги у зв'язку з народженням дитини, малозабезпеченим сім'ям; щодо отримання соціальних пільг на житлово-комунальні послуги. Вона реалізує галузеву правосуб'єктність через уповноважену особу, яка у правовідносинах соціального забезпечення представляє інтереси всієї сім'ї.

Правова конструкція «члени сім'ї» використовується для позначення соціально-правоможних суб'єктів правовідносин соціального забезпечення в тих випадках, коли, за переконанням законодавця, соціальної шкоди від настання соціального ризику зазнала не вся сім'я, а лише окремі її члени. Правосуб'єктність членів сім'ї є похідною та зумовлена винятково галузевою правосуб'єктністю особи, втрата якої і є соціальним ризиком для сім'ї.

Ознаками соціально-забезпечувальної дієздатності членів сім'ї є: родинний зв'язок чи свояцтво з померлим, непрацездатність чи догляд за дітьми померлого, реальне або можливе перебування на постійному утриманні годувальника. Фактор спільного проживання не відіграє визначального значення для реалізації права на матеріальне забезпечення [19].

Члени сім'ї набувають статусу соціально-правоможної особи, кожен зокрема або групою у прив'язці до правосуб'єктності особи – основного суб'єкта, навколо якої формується законодавча конструкція «члени сім'ї». Галузева правосуб'єктність кожного із них є похідною від правосуб'єктності основного суб'єкта. Так, члени сім'ї лише застрахованої особи в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування є правосуб'єктними у правовідносинах соціального забезпечення в межах цієї організаційно-правової форми (див. ст. 6 Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування) тощо.

Похідний характер правосуб'єктності членів сім'ї застрахованої особи обґрунтовують автори монографії «Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект» [20, с. 108-110], вважаючи аргументами наступні положення: 1) забезпечення члени сім'ї отримують лише в разі смерті годувальника; 2) важливою умовою їх правосуб'єктності є соціально-страхова правосуб'єктність годувальника. Це пояснюється, що пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї останнього, які були на його утриманні, за наявності в нього на день смерті страхового стажу; 3) особам треба підтвердити, що вони є непрацездатними членами сім'ї годувальника.

Правосуб'єктність членів сім'ї має і самостійну ознаку. Дієздатними у правовідносинах соціального забезпечення вони є з моменту настання конкретного законодавчо-встановленого соціального ризику. Таким є: смерть годувальника (утриманця), яка породжує матеріальну незабезпеченість особи або нездатність самостійно здійснювати життєдіяльність. Законодавством також встановлено додаткову ознаку правосуб'єктності членів сім'ї – їх непрацездатність (фізичну, за станом здоров'я чи об'єктивно-соціальну, в зв'язку з необхідністю догляду інших членів сім'ї) або факт перебування на утриманні померлого тощо. Наприклад, Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року передбачає, що право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника. За цим Законом право на відповідні соціальні виплати має не сім'я загалом, а лише її непрацездатні члени. Перелік непрацездатних членів сім'ї наведений у ст. 36 Закону.

Висновки. Правосуб'єктними у правовідносинах соціального забезпечення є як сім'я в цілому, так і її члени зокрема.

Сім'я набуває статусу соціально-правоможного суб'єкта у випадку, якщо: 1) соціальна потреба, яка виникає внаслідок впливу на неї (сім'ю) соціального ризику, є спільною, а відтак недоцільно здійснювати соціальне забезпечення щодо кожного її члена окремо; 2) соціального ризику зазнав один із членів сім'ї, однак його наслідки є вагомими для всієї сім'ї та породжують спільну соціальну потребу. Правоздатною у сфері соціального забезпечення сім'я є з моменту реєстрації факту її утворення (шляхом укладення шлюбу, усиновлення тощо). Галузева дієздатність сім'ї виникає з моменту настання обставини соціального ризику, яка зумовлює реалізацію права на соціальне забезпечення.

Члени сім'ї набувають статусу соціально-правоможної особи кожен зокрема або групою у прив'язці до правосуб'єктності особи – основного суб'єкта, навколо якої формується законодавча конструкція «члени сім'ї». Галузева правосуб'єктність кожного із членів сім'ї є похідною від

правосуб'єктності основного суб'єкта, однак має самостійний момент настання дієздатності – з моменту впливу на них конкретного законодавчо-встановленого соціального ризику.

Література:

- Астрахан Е.И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / Е.И. Астрахан // Ученые записки ВИЮН. – Вып. 14. – М., 1962. – 211 с.
- Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135
- Жилінкова І.В. Поняття сім'ї в праві. / І.В. Жилінкова // Вісн. Ун-ту внутр. справ. – Вып. 10. – Х., 2000. – С. 247-251.
- Кульчицька О.І. Суб'єкти права соціального забезпечення України. – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» // О.І. Кульчицька. – Київ, 2007. – 185 с.
- Гусева Т.С. Социальное обеспечение семьи, материнства, отцовства и детства в России: теоретические и практические проблемы / Т.С. Гусева : автореф. дис. на соиск. науч. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения». – Москва, 2012. – 53 с.
- Советское право социального обеспечения : учебное пособие // Е.Н. Доброхотова, М.В. Филиппова. – Санкт-Петербургский государственный университет, М.А. Янтураева. – Изд-во С.-Петербургского университета, 1992. – 143 с.
- Про державну допомогу сім'ям з дітьми : закон України від 21 листопада 1992 року № 2811-XII (в редакції Закону від 22 березня 2001 року № 2334-III) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.
- Закон про охорону дитинства від 26. 04. 2001 № 2402- III // Відомості Верховної Ради України від 27.07.2001. – № 30. – Ст. 142.
- Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : закон України від 1 червня 2000 року № 1768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.
- П.1.2. Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинились у складних життєвих обставинах : Мінсім'ямолодьспорт України; Наказ від 25.04.2008 № 1795 // Офіційний вісник України. – 2008 р., № 40, стор. 78, стаття 1334.
- Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР [монография] / Р.И. Иванова. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
- Пономаренко О.М. Правове регулювання соціального забезпечення допомогами у зв'язку з народженням та вихованням дитини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.М. Пономаренко. – Харків., 2005. – 20 с. – С.11.
- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ч. 4, 5 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 3 червня 1999 року № 5-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 24. – Ст. 1122.
- Про державний бюджет на 2009 р. : закон України від 26.12.2008 № 835-VI // Відомості Верховної Ради України, 2009. – № 20, 21-22. – Ст. 269.
- Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : закон від 14 січня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.
- Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49-51. – Ст. 376.
- Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності : закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.
- Иваночко О. Сім'я як суб'єкт права на соціальне обслуговування // Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми. Тези доповідей та наукових повідомлень учас-

ників IV Міжнародної науково-практичної конференції, Харків 5-6 жовтня 2012 р. / За ред. к.ю.н., доц. В.В. Жернакова. – Харків : Право, 2012. – 498 с. – С. 467-470.

19. Чутчева О. Громадяни як суб'єкти соціально забезпечувальних правовідносин: теорія і практика / О. Чутчева // Право України. – 2003. – № 7. – С. 68–69.
20. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект : Монографія / В.В. Андрійв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. – 280 с.

Сынчук С. М. Правосуб'єктність семьи в правоотношениях социального обеспечения

Аннотация. Исследованы признаки правосуб'єктности семьи и ее членов в правоотношениях социального обеспечения.

Ключевые слова: социальное обеспечение, правосуб'єктность, семья, члены семьи, риск, правоотношения, социально-правомочный субъект.

Synchuk S. The legal personality of a family in the social security legal relations

Summary. The features of legal personality of a family and its members in the social security legal relations are examined.

Key words: social security, legal personality, family, members of family, social risk, legal relations, social competent subject.